

MAŽEIKIŲ TARMĖS FONOLOGINĖS SISTEMOS APŽVALGA

0.1. Šiame straipsnyje glaustai susumuojami Mažeikių (šiaurės vidurio „dounininkų“) tarmės fonologinio tyrimo rezultatai¹. Kadangi straipsnio tema yra publikacijų² ir, be to, daug tarmės ypatybių fiksuojama Z. Zinkevičiaus knygoje „Lietuvių dialektologija“ (1966), čia atsisakyta tiek detalesnio to ar kito reiškinių fonetinių ypatybių nagrinėjimo, tiek ir išsamesnės atskirų fonologinių sprendimų argumentacijos.

0.2. Fonologinė tarmės sistema tyrinėta, vadovaujantis iš esmės Prahos lingvistinio būrelio³ ir iš jo išaugusios vad. dichotominės fonologijos⁴ metodika bei teoriniais principais. Iš kitų mokymų paimtas tik vienas kitas pastaruoju metu visuotinai paplitęs terminas (pvz., papildomoji distribucija⁵) ir tyrimo būdas (pvz., sintagminė fonemų klasifikacija⁶).

0.3. Mažeikių tarmei priklauso šiaurės žemaičių „dounininkų“ dalis, užimanti beveik visą Mažeikių rajono teritoriją į vakarus nuo apytikrės linijos Pikeliai – Ukrainai – Plinkšės ir vakarinę Akmėnės rajono dalį iki linijos Laižuva – Daubiškiai – Dauginiai. Pietinė tarmės riba maždaug sutampa su šiaurine Telšių rajono riba, šiaurinė – su Latvijos TSR siena. Skiriamaisiais tarmės požymiais laikytini: a) morfonologinė kaita *t, d* : *tš, dž*, plg. *'žaltī's* „žaltys“ : *žáľtšôu* „žalčiui“ (Mažeikiai) ir *'žaltī's* : *žáľtšôu* (Ylakiai, Židikai); b) fonemos *o', e'* (vietoj rašomosios bendrinės kalbos *a, e* [ypač žodžio gale]), plg. *žõ'sès, skē'st* (Mažeikiai) ~ *žasis, skēsta* (bendr. k.) ~ *žõšsès, skējst*

¹ Išsamiai tarmės fonologinė sistema aprašoma rankraštinėje monografijoje „Mažeikių tarmės fonologinė sistema“ (Vilnius, 1967), esančioje VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje.

² Jos nurodomos atitinkamose šio straipsnio vietose (žr. išn. 8, 9, 12, 15, 16, 19).

³ Pagrindinis veikalas: Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960.

⁴ Svarbiausi šios krypties teoriniai darbai yra sudėti rinkinyje „Новое в лингвистике“ (II, Москва, 1962, 137—388). Dichotominės fonologijos principus jau bandyta taikyti ir lietuvių kalbai (žr. J. Kazlauskas, Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema, — Kalbotyra, XIV, 1966, 73—81).

⁵ Deskriptyvinės (amerikinės) lingvistikos terminas nuošalės santykyje esančioms pozicijoms pažymėti (žr. Г. Глисон, Введение в дескриптивную лингвистику, Москва, 1959, 125; Z. S. Harris, Structural Linguistics, Chicago, 1963, 61—62).

⁶ Glosematikų (L. Jelmslevo ir kt.) atrasta ir J. Kurilovičiaus plačiau išvystyta procedūra, leidžianti objektyviai klasifikuoti fonologinius elementus, visai nežiūrint jų garsinės substancijos (žr., pvz., L. Hjelmslev, On the Principles of Phonematics, — Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences, London, 1935, 49—54; J. Kuryłowicz, Contribution à la théorie de la syllabe, — t. p. aut., Esquisses linguistiques, Wrocław—Kraków, 1960, 193—220).

(Akmėnė, Klėykoliai) ~ *žoņsėš, skėņst* (Luokė). Tie požymiai ėia pasirinkti visai salygiškai, nes sisteminių skirtumų tarp nagrinėjamiosios tarmės ir jos kaimynų (ypač vakarinių ir pietinių) beveik nėra⁷.

1. Prozodija

1.1. Vienskiemeniuose žodžiuose galimos dvejopos prozodinės opozicijos: skiemenų kiekybės ir priegaidžių.

1.1.1. Skiemenys, kurių centrą sudaro neįtemptieji („trumpieji“) balsiai be implozinių sonantų (įskaitant neskiemeninius *i, u*), yra trumpi, pvz.: *ši, tris* „3“: *tūs* „tuos“, o skiemenys, kurių centrą sudaro įtemptieji („ilgieji“) balsiai arba neįtemptųjų balsių junginiai su imploziniais sonantais, – ilgi, pvz.: *pūs* „(būs. 3) pus“, *trīs* „3“, *kōr* „kur“. Ta opozicija nėra distinktyvinė, nes skiemens ilgumą ar trumpumą automatiškai lemia jo foneminė sudėtis.

1.1.2. Visi vienskiemenių žodžių trumpieji skiemenys prozodijos atžvilgiu yra vienos rūšies: jie skiriasi vieni nuo kitų tiktai fonemomis. Ilgieji skiemenys visada turi vieną iš dviejų priegaidžių – akūtą („^“ arba „‘“) arba cirkumfleksą („~“), pvz.: *trīs* „3“: *trīs* „trins“, *pūs* : *pūs*, *šūk* „šaūkia“ : *šūk* „šauk“, *kōr* „kur“ : *kōr* „kuria“. Pakeitus vieną priegaidę kita, žodis visiškai pasikeičia (virsta kitu – realiai egzistuojančiu arba visai neatpažįstamu – žodžiu). Taigi, akūto-cirkumflekso opozicija yra distinktyvinė.

1.1.3. Remiantis subjektyviais stebėjimais, audicine analize, inversiniu klausymu ir oscilografiniu tyrimu, akūtą galima apibūdinti kaip staigų įtemptą spūdį, koncentruotą viename skiemens taške, o cirkumfleksą – kaip tęsiamą neįtemptą spūdį, tolygiai išsisklaidžiusį visame skiemens centre⁸. Galima spėti, kad spūdzio realizacijai daugiausia reikšmės turi pagrindinis tonas, bet jį visada lydi ir analogiški dinaminiai bei tembriniai reiškiniai. Tono ir intensyvumo kilimas ar kritimas visiškai priklauso nuo sakinio intonacijos ir priegaidžių skirti negali.

1.2. Daugiaskiemeniai žodžiai neretai turi daugiau kaip vieną kirtį.

1.2.1. Tiek pagrindinis (pirmasis), tiek ir šalutinis (antrasis, trečiasis ir t.t.) kirtis⁹ gali atlikti distinktyvinę funkciją. Žodžiai gali skirtis pagrindinio kirčio vieta (plg.: *kōmėlė* „kumėlė“ : *kōmele* „kūmelio“, *statė* „statei“ : *stātė* „stačiai“)

⁷ Todėl, suprantama, ir aprašomoji sistema yra būdinga ne tik mažeikiškiams, bet ir beveik visiems „telšiškiams“ (ypač vakariniams).

⁸ Plačiau apie tarmės priegaidžių fonetines ypatybes žr. straipsnyje „Mažeikių tarmės priegaidžių fonetinės ypatybės“ (Kalbotyra, XV, 1967, 31–41) ir tezėse „Фонетические особенности слоговых интонаций северо-жемайтского наречия литовского языка“ (Congressus Phonicus, Argumenta lectionum, Praha, 1967, 51 t.).

⁹ Apie šalutinius kirčius ir jų priegaides žr. str. „Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) pokirtinių skiemenų priegaidės“ (Kalbotyra, XIV, 1966, 31–41) ir Z. Zinkevičiaus knygos „Lietuvių dialektologija“ (Vilnius, 1966) recenzija, paskelbta „Baltisticoje“ (IV (1), 1968, 141).

ir šalutinio kirčio buvimu ar nebuvimu (plg.: *gòdēna* „Gùdina, -o“ : *gòdēna* „gudino, pratino“, *šârka* „šarka“ : *šârkà* „(vard.) šarka“). Pastarosios opozicijos distribucija labai ribota: ji galima tiktai trumpose galūnėse (plg.: *búobà* „boba“ : *búoba* „boba“, *rõnkà* „ranka“ : *rõnka* „ranka“, *kârvēs* „karves“ : *kârvēs* „karvės“) ir priešpaskutiniajame trumpame skiemenyje žodžių, turinčių pagrindinį kirtį trečiajame nuo galo skiemenyje, plg.: *gòdēna* „gudino, pratino“ : *gòdēna* „Gudina, -o“, *mêltēna* „(jis, ji) miltino“ : *mêltēna* „miltuota, -o“. Paskutiniame ilgame skiemenyje (resp. priešpaskutiniame, jei paskutinis trumpas) ir priešpaskutiniame (ilgame ir trumpame) skiemenyje žodžių, kurių pagrindinis kirtis yra ketvirtajame (ar tolesniame) nuo galo skiemenyje, šalutinis kirtis yra visai automatiškas, nedistinktyvinis, pvz.: *bâtâ* „batai“, *vâkâr* „vakar“, *bèprûotis* „kvailys“, *múokí·tà* „mokyta“, *múokitúojôu* „mokytojui“, *pâkolēne* „pakulinė“.

1.2.2. Beveik visuose skiemenyse, turinčiuose pagrindinį ar šalutinį kirtį, galima distinktyvinė akūto ir cirkumflekso opozicija, plg.: a) *pašû·šô* „pasiūsiu“ : *pašû·šô* „pasiūsiu“, *šâukâm* „šaukim“ : *šâukâm* „šaukim“, *švêlpâm* „švilpiam“ : *švêlpâm* „švepliuojam“; b) *múokitúoję* „(iv. būdv.) mokytojo“ : *múokitúoję* „mokytoja, (daikt.) mokytojo“, *pâršâuket* „peršaukit, perrėkit“ : *pâršâuket* „peršaukit (pvz., kulka)“. Ši opozicija neutralizuojama tik galūnėse. Archiprozodamai toje pozicijoje atstovauja akūtas (plg.: dgs. naud. *panûoms*; dgs. įn. *'panuõms*, bet dgs. naud. ir įn. *búobûoms*, *vêštûoms*). Taigi, akūtas yra nežymėtasis priegaidžių koreliacijos narys, o cirkumfleksas – žymėtasis.

1.2.3. Tam tikrais atvejais priegaidžių (ir įtemptųjų—neįtemptųjų balsių) opozicija neįmanoma netgi skiemenyse, turinčiuose fonetinį pagrindinį kirtį. Toks kirtis automatiškai atsiranda pirmajame skiemenyje kiekvieno žodžio, kuris baigiasi kirčiuotu trumpu ar ilgu cirkumfleksiniu skiemeniu arba paskutinio kirčiuoto trumpo skiemens ir priešpaskutinio cirkumfleksinio ar trumpojo kirčiuoto skiemens junginiu¹⁰, plg.: *šâuks*→*'pašâuks*→*'nepašâuks*→*'nebipašâuks* „nebepašauks“, *lêps* „lips“→*'palêps*→*'nepalêps*→*'nebipalêps* „nebepalips“, *pêlnà* „pilna“→*'nepêlnà*→*'nebipêlnà*, *mòštà* „mušta“→*'užmòštà*→*'neužmòštà*. Atsiranda jis net proklitikuose, pvz.: *važ·avâu* *'i-mažėikùs* *'par-daubârùs* „važiavau į Mažeikius per Daubarius“, *ėik·sâu* *'un-telšû* *'põ-velñû* „eik sau ant Telšių po velnių (toks keiksmas)“. Ekspresyviai kalbant, žodžiuose, turinčiuose frazės kirtį, jis gali visai išnykti, pvz.: *sen·tēn* *bebõvâu*, *paskutiñùs* *mètùs* *jau-betvèrûo*, *nebràs-jau-õns* *tû* *'piningû*.

Iš pavyzdžių matyti, kad šis kirtis funkcionuoja tik kaip žodžių ribos signalas, fonologinio kirčio atgarsis ir, žinoma, yra ne distinktyvinis, o delimitatyvinis (iš

¹⁰ Tai vad. atitrauktinis kirtis, dialektologinėje literatūroje paprastai žymimas ženklu „‘“ arba „s“. To dvilypio žymėjimo čia atsisakyta dėl dviejų priežasčių: a) nėra tiksli tą patį reiškinių fiksuoti dviem ženklais, b) trumpas skienuo su šio tipo atitrauktiniu kirčiu skamba kiek kitaip, negu su neatitrauktiniu (t. y. atitrauktu iš pirminės galūnės) plg. *šâkàs* „šakas“ : *'pakàs* „pakas“, *šòlènè* „šuliniu“ : *'šolènè* „šulinė (pvz., bačka)“.

dalies ir ekspresyvinis) elementas. Pagrindinis fonologinis (t. y. distinktyvinis) kirtis yra minėtų žodžių paskutiniajame (*'pašāuks*) ar priešpaskutiniajame (*'neužmōštā*) skiemenyje.

1.3. Atmetus nefonologinį „atitrauktinį“ kirtį, galima tvirtinti, kad tarmės priegaidės funkcionuoja panašiai kaip bendrinėje kalboje: jos yra morfemų skiriamoji (distinktyvinė) ir sudaromoji (konstitutyvinė) ypatybė, neutralizuojama nekirčiuotuose skiemenyse¹¹. Skirtumas yra tik tas, kad tarmės žodis gali turėti ne vieną fonologinį kirtį ir tuo pačiu ne vieną priegaidžių koreliacijos relevantinę (stipriąją) poziciją. Be to, konstitutyvine morfemos (ypač galūnės) ypatybe tarmėje gali eiti ir kirtis – tai bendrinei kalbai visai svetimas dalykas.

2. Vokalizmas

2.1.1. Tarmėje vartojami šių tipų balsiniai segmentai: a) vienbalsiai (monofongai) *a, a', e, e'* (variantai – *æ, æ', ɛ, ɛ'*), *i, i', o, o', u, u'*; b) sutaptiniai dvibalsiai (diftongoidai) *ie, uo* (variantai – *i'ɛ, u'o*); c) sudėtiniai dvibalsiai *aḡ, auḡ, euḡ (æuḡ), eḡ (eḡ), eḡ (iḡ), oḡ (uḡ), ouḡ (uuḡ)*; d) mišrieji dvibalsiai *a, e, ɛ, i, o, u+l, m, n, r*. Be to, tam tikrose pozicijose (dažniausiai žodžio gale) pasitaiko *ilgasis balsis+i, u, l, m, n, r* tipo dvibalsių ir tribalsiai *ie, uo+u, l, m, n, r*. Kaip ekspresyvinis elementas tarmėje fakultatyviškai pavartojamas nepastovios kokybės balsis *ə*¹². Žodžių variantai su tuo balsiu gale yra žymiai ekspresyvesni, negu be jo (plg. formas *dōuk* „duok“, *něšk*, vartojamas paprastam liepimui, ir *dōukə, něškə*, vartojamas nekantariam, kategoriškam įsakymui).

2.1.2. Po minkštųjų priebalsių užpakalinių (žemųjų) balsių ir atitinkamų dvibalsių artikuliacijos pradžia yra kiek supriešakėjusi ir aukštesnio tembro, negu po kietųjų priebalsių ir pauzės, plg. *gālò* „galiu“ : *gālò* „galu“, *šōu* „šiuo“ : *šōu* „šuo“. Prieš minkštuosius priebalsius (ir pauzę) visų balsių ir dvibalsių tembras yra daug aukštesnis, negu prieš kietuosius, plg.: *rěšò* „rišiu“ : *rěša* „rišo“, *kělò* „(vns. įn.) keliu“ : *kəlò* „(vns. 1 a.) keliu“). Jeigu žodyje yra nors vienas nosinis priebalsis, beveik visi jo balsiai nazalizuojami, pvz.: *māmq* „mama“, *pėrnā* „pernai“, *givēn* „gyvena“. Prieš neįtemptuosius („skardžiuosius“) priebalsius balsiai ir dvibalsiai tariami ilgiau, negu prieš įtemptuosius („dusliuosius“), plg.: *mè(.)dò* „medumi“ : *mètò* „metu“, *ũ(.)ž* „ūžia“ : *ũš* „uš“, *šlā(.)u(.)ž* „šliaužia“ : *šlāuš* „šliauš“. Nekirčiuotose galūnėse trumpieji balsiai redukuojami beveik iki priebalsio, einančio prieš juos, atspalvio, bet išlaiko kokybę (išskyrus *e*, kurio redukuotas ekvivalentas nesisiria nuo *ɛ*), plg.: *šūni* „šuni“, *kāule* „kiaulė, -ę“, *šalta* „šalta, -o“, *sūno* „sūnų“, *vīru* „vyrų“.

¹¹ Žr. P. Garde, *L'accent*, Paris, 1968, 160–165.

¹² Žr. straipsnį „Fakultatyviniai balsiai Mažeikių tarmėje“ (*Kalbotyra*, XIX, 1968, 51–54).

2.2. Visi minėtieji vienbalsiai (išskyrus skliaustuose pateiktuosius) atlieka savarankiškų fonemų vaidmenį. Mišrieji dvibalsiai, be abejo, susideda iš atitinkamų balsinių fonemų ir sonantų. Kaip fonemų junginiai interpretuoti ir sudėtiniai dvibalsiai, nes jų pirmieji sandai *a*, *e*, *ę*, *o* (ir *i*, *u*) nuo atitinkamų vienbalsių skiriasi tik tokiomis ypatybėmis, kurias lengva aiškinti *u*, *i* poveikiu, o tarp antrųjų sandų *u*, *i* ir artimiausių jiems priebalsių *v*, *j* yra papildomoji distribucija: *v* ir *j* vartojami tik prieš neredukuotus balsius, *u* ir *i* – prieš pauzę, priebalsius ir redukuotus balsius (plg.: *ė̇i̇tę* „eiti“, *ė̇ję* „ėjo“ : *ej̇â̇u* „ėjau“, *ġâ̇utę* „gauti“, *ġâ̇ua* „gavo“ : *gav̇â̇u* „gavau“). Vadinas, sudėtiniai dvibalsiai yra $|a|$, $|e|$, $|ę|$, $|o|$, $|i|$, $|u| + |j|$, $|v|$ tipo fonemų junginiai. Suskaidyti į dvi fonemas iš principo galima ir sutaptinius dvibalsius *ie*, *uo*, bet tokia operacija nebūtų tikslinga, nes tarmės fonemų inventoriuje sunku rasti tokių elementų, kurių junginiais tuos dvibalsius galėtume laikyti, nesukomplikuodami balsinių fonemų sintagmatikos. Todėl *ie*, *uo* geriausia laikyti savarankiškais fonemomis¹³.

2.3.1. Taigi Mažeikių tarmės balsių sistema susideda iš 14 fonemų $|a|$, $|a'|$, $|e|$, $|e'|$, $|ę|$, $|ę'|$, $|i|$, $|i'|$, $|ie|$, $|o|$, $|o'|$, $|u|$, $|u'|$, $|uo|$. Dvibalsiai (sudėtiniai ir mišrieji) yra balsių junginiai su implozinėmis fonemomis $|j|$, $|l|$, $|m|$, $|n|$, $|r|$, $|v|$. Fakultatyvinis balsis *ə* yra paralingvistinis ekspresyvinis elementas, emfatiškas.

2.3.2. Visas balsines fonemas galima identifikuoti šiais akustiniais diferenciniais požymiais¹⁴ (žr. lentelę Nr. 1).

2.3.3. Tos balsių klasės ir jų požymiai yra nustatyti, remiantis ne tik fonetinėmis atitinkamų garsų savybėmis, bet ir šiais sintagminiais faktoriais.

¹³ Dėl panašios lietuvių bendrinės kalbos dvibalsių interpretacijos plg. P. Trost, Two Remarks on Lithuanian Vocalism, – Acta Baltico-Slavica, III, 1966, 183. Tokia pat interpretacija buvo pasiūlyta ir pranešime „Fonologinės pastabos apie lietuvių literatūrinės kalbos vokalizmą“ (– Šiaulių K. Preikšo v. Pedagoginis institutas. Dėstytojų mokslinė-metodinė konferencija. Pranešimų tezės, Šiauliai, 1966, 26–27).

Plg. dar: „Det er også muligt, og måske endda simplere at identificere det (t. y. dvibalsio ant-
rajį sandą [i]) med konsonanten [j], som ellers ikke findes i denne stilling, og altså fortolke [ai]
[oi] som [aj] [oj], og ligeledes [æu] som [av]“. (E. Fischer-Jørgensen, Almen fonetik, Kø-
benhavn, 1962, 97).

¹⁴ Artikuliaciniai (prastiniai) atitikmenys: 1) ilgasis-trumpasis, 2) priešakinis-užpakalinis, 3) žemutinio pakilimo-nežemutinio pakilimo, 4) aukštutinio pakilimo-neaukštutinio pakilimo. Kitas neblogas (gal net geresnis) sprendimas būtų toks: *i' : i = u' : u* ir t. t. koreliacijos požymiu laikyti ilgumą-trumpumą, t. y. prozodines jų ypatybes (taip, pavyzdžiui, interpretuojamos analogiškos čekų ir slovakų balsių ypatybės, plg. L. Dvonč, K otázke dlhých samohlások v spisovnej slovenčine, – Jazykovedný časopis, XIX (1–2), 1968, 102 tt.), įtempimą-neįtempimą paliekant koreliacijai *i : ę = u : o = i' : e' = u' : o'*. Kiti požymiai liktų tie patys – jie tik nežymiai persigrupuotų.

Balsinių fonemų identifikacijos matrica

(Pliusai atitinka teigiamuosius požymius, minusai – neigiamuosius, nuliai – neesminius arba identifikavimui nereikalingus požymius)

Fonemos	<i>i'</i>	<i>i</i>	<i>e'</i>	<i>e</i>	<i>ie</i>	<i>e'</i>	<i>e</i>	<i>a'</i>	<i>a</i>	<i>uo</i>	<i>o'</i>	<i>o</i>	<i>u'</i>	<i>u</i>
Diferenciniai požymiai														
Įtemptas (neįtemptas)	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-	+	-
Aukštas (žemas)	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Kompaktinis (nekompaktinis)	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Difuzinis (nedifuzinis)	+	+	-	-	+	-	0	-	0	+	-	-	+	+

a) Įtempimo-neįtempimo („ilgumo“–„trumpumo“) opozicija realizuojama tik skiemenyse, turinčiuose pagrindinį ar šalutinį kirtį: nekirčiuotuose skiemenyse (įskaitant ir tuos, kurie turi nefonologinį pagrindinį kirtį) galimi tik neįtemptieji („trumpieji“) balsiai (plg.: *tūr̃ri* „laikai“ : *tùri* „turi“, bet *tur̃ietę* „laikyti, turėti“¹⁵).

b) Prieš žemuosius (užpakalinius) balsius priebalsiai gali skirtis kietumu-minkštumu, o prieš aukštuosius (priešakinius) – negali.

c) Prieš difuzinius (aukštutinius) balsius vartojami tik kompaktiniai (žemutinio pakilimo) ir difuziniai (aukštutinio pakilimo) balsiai: nekompaktiniai nedifuziniai (vidutinio pakilimo) balsiai, atsidūrę toje pozicijoje, automatiškai virsta difuziniais (aukštutiniais), plg.: *křûpis* „rupūžė“, *křûpu* „rupūžių“ : *křòpòu* „rupūžei“, *křòpê* „rupūžės“ arba *k̃inis* „lizdas“, *k̃inu* „lizdų“ : *kèñòu* „lizdui“, *kè-nêms* „lizdams“, *gr̃ė·šò* „grėšiu“ : *gr̃i·šò* „gr̃išiu“, bet *gr̃i·ši* „gr̃ėši, gr̃iši“¹⁶. Rytinėje tarmės dalyje (į rytus nuo apytikrės linijos Leckāvas – Mažeikiai – Ūžlieknė – Tučiai) įtemptieji *e'*, *o'* ir mišrieji dvibalsiai *en*, *on* pasitaiko ir prieš difuzinius balsius.

Kaip matyti, tarnei būdingi glaudesni balsių koreliaciniai ryšiai, negu bendrinei kalbai ar kretingiškių šnektoms.

¹⁵ Daugiau pavyzdžių žr. Kalbotyra, IV, 1962, 141, 2 išn. ir B. Rokaitė, Prieškirtinių ilgųjų balsių ir dvibalsių *ie*, *uo* trumpinimas žemaičių downininkų tarmėje, – LKK V (1962), 171–174.

¹⁶ Tai vad. balsių asimiliacija, išsamiau aprašyta str. „Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje“ (Kalbotyra, IV, 1962, 141–150); apie tai didesniame šiaurės žemaičių plote žr. B. Rokaitė, Kai kurie nauji žemaičių downininkų tarmės fonetikos dalykai, – LKK IV (1961), 149 tt.

3. Konsonantizmas

3.1. Tarmėje vartojami šių tipų priebalsiniai segmentai: *b, d, dz, dž, g, j (j), k, l, m, n, p, r, s, š, t, ts, tš, v (u), z, ž*. Be to, atsineštiniuose žodžiuose ir viename kitime jaustuke retkarčiais pavartojamas *f* (pvz.: *férmà, fèiñ'* „gražu(s), puiku(s)“, *fùj, fìdivàlàu* „fe“), tarmės atstovų neretai suvokiamas kaip „elegantiškesnis“ *p* variantas retesniuose (svetimos kilmės) žodžiuose (plg. tokius hiperizmus, kaip *afaltsîns* „apelsinas“, *fólkà* „polka“, *fâlmę* „palmė“ ir pan.).

Savo akustinėmis ir artikuliacinėmis ypatybėmis tarmės priebalsiai palyginti nedaug tesiskiria nuo atitinkamų bendrinės kalbos garsų.

3.1.1. Visi priebalsiai (išskyrus *j (j)*) gali būti arba kieti (paprasti), arba minkšti (dieziniai). Prieš žemuosius (užpakalinės eilės) balsius ir (išimtiniais atvejais) prieš pauzę bei kietuosius priebalsius kietumas-minkštumas atlieka distinktyvinę funkciją, plg.: *lâpu* „lapų“ : *lâpu* „lapių“, *matâu* „matau“ : *mafâu* „mačiau“, *sèñò* „(su) senu“ : *sèñò* „(su) seniu“, *vêls* „veľs (audekla)“ : *vêls* „velnias“. Prieš aukštuosius (priešakinės eilės) balsius *i, i, ie* ir galūninius *e, e, e, e* vartojami tik minkštieji; prieš negalinius *e, e, e, e* minkštumas ar kietumas priklauso nuo priebalsių, einančių po tų balsių, kietumo ar minkštumo, plg.: *îẽ·vè* „laibi“ : *tèvà* „laiba“, *sèñòu* „seniui“ : *sèñà* „senai“. Prieš *e, e, e, e* visada minkšti būna tik priebalsiai *k, g, š, ž, tš* (ir *dž* [?]), pvz.: *kârs* „keras“, *gârs* „geřs, geras“, *žâms* „žemas“, *čèps* „Čepas (pavardė)“. Minkštėja priebalsiai ir prieš kitus minkštuosius priebalsius, pvz.: *‘pîřšlî·s, šîřî·ps* „strypas“, *šk·lîsi* „skelsi“. Tik liežuvio užpakaliniai *k, g* ir lūpiniai *p, b, m* neminkštėja (tiksliau – visai menkai teminkštėja) netgi minkštųjų priebalsių apsupti, pvz.: *âłksnîs* „alksnis“, *âłpîę* „alpti“, *pajîmsò* „paimsiu“, *žvîřblîs*.

3.1.2. Prieš liežuvio užpakalinius priebalsius *n* tariamas kaip liežuvio užpakalinis *n* (plg.: *gînkę* „varykit, vykit“ : *gîntę* „varyti, vyti“); *t, d* prieš *n* ir *p, b* prieš *m* tariami kaip faukaliniai sprogstamieji, o *t, d* prieš *l* – kaip lateraliniai. Visiems sprogstamiesiems prieš kitus sprogstamuosius būdinga labai silpna kliūtis (ypač po balsingųjų, pvz.: *švël(b)dâms* „švilpdamas“, *leñ(k)tôm* „lenktų“¹⁷). Prieš pauzę (ir kito žodžio duslųjį) skardieji trankieji (beveik visada) ir balsingieji (gana dažnai) suduslėja, bet išlaiko mažesnę įempimą ir silpnesnę artikuliaciją, negu atitinkami duslieji: tokios minimalios poros, kaip *dëk* „dek“ : *dëg* „dega“, *vëš* „veš“ : *vëž* „veža“ skiriamos visai gerai¹⁸ (ypač gerai – suduslėję *b, d, g* ir duslieji *p, t, k*: pastarieji prieš pauzę ir šiaip žodžio gale būna daugiau ar mažiau aspiruoti).

¹⁷ *leñ(g)dâms* „lenkdamas“, *kvęñ(g)ždâms* „kvenkšdamas, sunkiai kosėdamas“ tipo formose *g* dažniausiai visai netariamas: jis tik numanomas iš užpakalinės *n* artikuliacijos.

¹⁸ Skirti jas padeda ir 2.1 minėtas balsių pailgėjimas prieš skardžiuosius.

3.2. Visai vienareikšmiškai nustatyti tarmės priebalsinių fonemų inventorių vargu ar įmanoma, nes priebalsių kietumas-minkštumas ir afrikatos *ts*, *dz*, *tš*, *dž* leidžia keletą iš esmės ekvivalentiškų interpretacijų.

3.2.1. Daugelio lietuvių kalbos tarmių (ir bendrinės kalbos) priebalsių kietumą-minkštumą galima laikyti¹⁹: 1) atskirų priebalsių diferenciniu požymiu (skiemuo $\hat{n}u$ tada = | $\hat{n}$ | + | *u* |); 2) žemųjų (užpakalinės eilės) balsių diferenciniu požymiu ($\hat{n}u$ = | *n* | + | 'ü |); 3) fonetine fonemos | *j* | buvimo ar nebuvimo realizacija²⁰ (*nu* = | *nu* |, $\hat{n}u$ = | *nju* |); 4) supersegmentiniu elementu, skiriančiu atitinkamas fonemų grupes ($\hat{n}u$ = | *nu* | + | *minkštumas* |, *nu* = | *nu* | + | *kietumas* |). Antrasis sprendimas nagrinėjamai tarmei netinka (plg., *vêls* „velnias“ : *vêls* „veĩs“), trečiasis sukeltų beveik neįveikiamų sintagminių sunkumų (atsirastų labai komplikuoatų priebalsinių grupių). Iš dviejų likusių sprendimų priimtinausias atrodo paskutinysis (4), nors nėra ir pirmasis neįmanomas.

3.2.2. Afrikatos *ts*, *dz*, *tš*, *dž* nuo atitinkamų junginių nėra skiriamos: morfemų sandūroje junginiai *t*, *d*+*s*, *z*, *š*, *ž* visada tariami kaip afrikatos. Taigi, tie elementai gali būti laikomi tiek atskiromis fonemomis, tiek ir fonemų junginiais. Abu sprendimai neišvengia tam tikrų paradigminių ar sintagminių sunkumų, bet vis dėlto priimtinesnis atrodo antrasis: jis maksimaliai sumažina fonemų inventorių ir tuščių grandžių²¹ skaičių priebalsių junginių sistemoje (maksimaliai išplečia | *t* | ir | *d* | distribuciją). Be to, tarmėje iš principo įmanomi dviejų vienodų afrikatų junginiai, pvz., *kũpatš-tšê-dirbi* „ką pats čia dirbi“ (plg. dar dirbtinės „pavardės“ **'atštĩs* „*Ačtys“ naudininką, kuris visiems informantams yra *atštšõu „*Aččiui“, arbarieveiksmį **'atštšãu* „atsčiau“, padaromą iš bendrinės kalbos būdvardžio *atstus*).

3.3.1. Taigi, Mažeikių tarmės priebalsių inventorių galima laikyti susidedančiu iš 16 fonemų (| *p* |, | *b* |, | *t* |, | *d* |, | *k* |, | *g* |, | *s* |, | *z* |, | *š* |, | *ž* |, | *v* |, | *m* |, | *n* |, | *l* |, | *r* |, | *j* |) ir dviejų supersegmentinių elementų (| *kietumo* | ir | *minkštumo* |), skiriančių atskirus priebalsius ar fonemų grupes. Afrikatos traktuotinos kaip fonemų junginiai | *t* | + | *s* |, | *d* | + | *z* |, | *t* | + | *š* |, | *d* | + | *ž* |.

¹⁹ Žr. Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje, Mokslinės konferencijos medžiaga (1967 m. gruodžio 6—8 d.), Vilnius, 1967, 613—615.

²⁰ Tarp junginių su *j* ir junginių, kuriuose minkštumas atlieka distinktyvinę funkciją, yra papildomoji distribucija: *j* galimas tik pradinėse grupėse po *p*, *b*, o minkštumas — visais kitais (ir tik kitais) atvejais. (Šią interpretaciją 1965 metų rudenį yra atradęs ir pagrindęs VVU Kauno bendramokslinio fakulteto vyr. dėst. V. Žulys.)

²¹ Taiklus rus. *пустая клетка* (pranc. *case vide*) atitikmuo, pasiūlytas prof. dr. V. Mažiulio. (Dėl termino reikšmės žr. A. Мартине, Принципы экономии в фонетических изменениях, Москва, 1960, 110 t.)

Priebalsis *f* yra periferinis pusiau fakultatyvinis elementas; tarmės fonema jis kol kas nelaikytinas, nes atlieka ne distinktyvinę, o ekspresyvinę (netgi estetinę) funkciją.

3.3.2. Priebalsinės fonemos skiriamos šiais binariniais diferenciniais požymiais²² (žr. lentelę Nr. 2).

Lentelė Nr. 2

Priebalsinių fonemų identifikacijos matrica

Fonemos Diferenci- niai požymiai	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>j</i>	<i>v</i>	<i>r</i>	<i>l</i>	<i>n</i>	<i>m</i>
Konsonantas (nekonsonantas)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Tolydus (netolydus)	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	0	0	0	0	0	0
Nosinis (burninis)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	-	-	-	+	+
Kompaktinis (difuzinis)	0	0	0	0	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	0	0
Aukštas (žemas)	+	+	-	-	0	0	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-
Įtemptas (neįtemptas)	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	0	0	0	0	0	0

3.3.3. Daugelis priebalsinių diferencinių požymių yra kartu ir atitinkamų sintagminių klasių ar koreliatyviųjų eilių požymiai. Pavyzdžiui, pradinėse ir vidinėse grupėse balsingieji (nekonsonantai) pasitaiko tik betarpiškai šalia (prieš ar po) balsio, o trankieji (konsonantai) galimi ir kitose pozicijose; be to, pučiamieji (tolydieji), galima sakyti, visada būna tik pirmieji pradinių grupių elementai²³, o sprogstamieji – ne tik pirmieji (galimi junginiai /*#sp*/, /*#šk*/, bet ne /*#ps*/, /*#kš*/). Įtemptųjų-neįtemptųjų priebalsių opozicija neutralizuojama prieš trankiuosius (plg.: *pūzdūrnis* „priekvailis“ : *pūšė* „pusė“, *metkūotis* „peilis medžio kotu“ : *mėdis* „medis“), o pučiamųjų priebalsių opozicija pagal požymį vienžidinis-dvižidinis (aukš-

²² Artikuliaciniai atitikmenys: a) trankieji-balsingieji, b) pučiamieji-sprogstamieji, c) nosiniai-nenosiniai, e) liežuvio užpakaliniai-ne liežuvio užpakaliniai (trankiesiems) ir sklandieji-ne-sklandieji (balsingiesiems), d) vienžidiniai-dvižidiniai (ir lūpiniai), e) stiprieji-silpnieji („duslieji“-„skardieji“).

²³ Išskyrus *tsōkrōs* „cukrus“, *tšēps* „skiepas“ tipo žodžius, kur |*t*| ir |*s*|, |*š*| atlieka antrinę funkciją (plg. J. Kuryłowicz, min. str., 216 tt).

tas-žemas) – prieš / tš /, / dž / (plg.: *vėstę* „vesti“ : *vėštę* „vežti“, bet *vėštšūo* „vesčiau; vežčiau“). Prieš lūpinius dažniausiai neutralizuojama *n* : *m* opozicija, nors atskiruose sudurtiniuose žodžiuose galimi svyravimai (pvz., pasakoma ir *sém-bûobe* „(menk.) sena boba“, ir *sénbûobe*).

Visais neutralizacijos atvejais archifonemos atstovą²⁴ nulemia išoriniai faktoriai (t. y. atitinkami gretimų fonemų požymiai).

3.4. Pradinės ir vidinės priebalsių grupės savo struktūra yra tokios pat (neskaitant neesminių detalių) kaip bendrinėje kalboje (žinoma, eliminavus iš jos tarptautinę leksiką). Trifonemių pradinių (eksplozinių) junginių struktūra yra STR (*S* – pučiamasis, *T* – sprogstamasis, *R* – balsingasis)²⁵, pvz.: *spjâute* „spiauti“, *škrâbe* „(menk.) sena moteris“, *zgrèbnòs* „delikatus, dailus“. Dvifonemės grupės išvedamos iš trifonemių, atmetus bet kurį vieną elementą (pvz.: *TR*: *klâus* „klausia; klaūs“, *prâsts* „prastas, menkas“; *SR*: *slînkis* „tinginys“, *žmuõgòs* „žmogus“; *ST*: *stòlps* „stulpas“, *špûosòs* „pokštas“). Vidinių (medialinių) grupių struktūrą galima aprašyti formule $x \rightarrow Tx \rightarrow R(T)x$, kur *x* = bet kuris priebalsis arba *ST*, *SR* (retai – ir *STR*) tipo junginys (pvz.: *rėštę* „rišti“ : *râkštès* „rakštis“ : *põrkštę* „purkšti“ | *užmërštę* „užmiršti“, *lašnúo* „lašnoja“ : *mâkšnà* „mašna“ : | *vėikšnė* „Viekšniai“ | *vėjšnė* „vyšnia“). Galinės (implozinės) grupės yra ne veidrodinis pradinių grupių atspindys (kaip, pvz., bendrinėje kalboje), o atitinkamų vidinių grupių variantai (kartais išplėsti priebalsiu | *s* |, pvz.: *âukšts* „aukštas“, *pêrms* „pirmas“, *vâisk* „kariuomenė“). Žodžio gale nebūna tik tų žodžio viduje vartojamų grupių, kuriose balsingieji priebalsiai eina po trankiųjų²⁶.

4. Pabaiga

4.1. Kaip matyti, Mažeikių tarmės fonologinę sistemą galima laikyti susidedančia iš 30 fonemų, identifikuojamų šiais binariniais požymiais: 1) balsis-nebalsis, 2) konsonantas-nekonsonantas, 3) tolydus-netolydus, 4) nosinis-burninis, 5) kompaktinis-nekompaktinis, 6) difuzinis-nedifuzinis, 7) aukštas-žemas, 8) įtemptas-neįtemptas. Be to, tam tikros fonemų grupės skiriasi požymiu diezinis-paprastas (minkštas-kietas), ilgieji kirčiuoti skiemenys – priegaidėmis, žodžiai – pagrindinio kirčio vieta arba šalutinio kirčio buvimu-nebuvimu.

²⁴ Šiuo metu prahiškiai archifonemos termino yra linę atsisakyti (plg. B. Trnka, On Some Problems of Neutralization, – Omagiu lui Iorgu Iordan, București, 1958, 863; Ё. В а х е к, Лингвистический словарь Пражской школы, Москва, 1964).

²⁵ Formaliai įmanomi (t. y. formules atitinką) junginiai realiai egzistuoja, suprantama, ne visi: žymi jų dalis tarmėje sudaro tuščias grandis (tų grandžių yra gerokai daugiau, negu bendrinėje kalboje).

²⁶ Taigi, tarmės vidinius ir galinius junginius patogiau interpretuoti, griežtai nesilaikant universalios J. Kurilovičiaus (ir S. Šaumiano) schemos (plg. J. Kuryłowicz, min. str. ir С. К. Шаумян, Проблемы теоретической фонологии, Москва, 1962, 169 tt.).

4.2. Kitų šiaurės žemaičių fonologinės sistemos nuo išnagrinėtosios skiriasi iš esmės tik balsių e^* , o^* buvimu ar nebuvimu ir tam tikromis sintagminėmis ypatybėmis (pvz., laisvesne įtemptųjų balsių ir priegaidžių distribucija ir pan.).

4.3. Lieka padėkoti prof. dr. J. Kazlauskui (deja, per vėlai) ir vyr dėst. V. Žuliui, savo patarimais ir vertingomis kritinėmis pastabomis padėjusiems tirti tarmės fonologinę sistemą, ypač susidaryti tyrimo metodiką.

ОБЗОР ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ МАЖЕЙКСКОГО ГОВОРА

Резюме

Инвентарь фонем Мажейкского (северо-жемайтского) говора литовского языка состоит из 30 единиц ($|i^*|$, $|i|$, $|e^*|$, $|e|$, $|ie|$, $|e^*|$, $|e|$, $|a^*|$, $|a|$, $|uo|$, $|o^*|$, $|o|$, $|u^*|$, $|u|$, $|s|$, $|z|$, $|š|$, $|ž|$, $|k|$, $|g|$, $|t|$, $|d|$, $|p|$, $|b|$, $|j|$, $|v|$, $|r|$, $|l|$, $|n|$, $|m|$), идентифицируемых по следующим бинарным признакам: 1) вокальность-невокальность; 2) консонантность-неконсонантность, 3) непрерывность-прерванность, 4) носовость-ртовость, 5) компактность-некомпактность, 6) диффузность-недиффузность, 7) высокая тональность-низкая тональность, 8) напряженность-ненапряженность. Кроме того, группы согласных (в сочетании с гласным низкой тональности или без него) противопоставляются по признаку диезность-простота (мягкость-твердость), долгие ударные слоги — по слоговым акцентам (акут resp. циркумфлекс), слова — по месту главного ударения или наличию resp. отсутствию второстепенного ударения.

Эта система типична и для других северо-жемайтских говоров. В основном они могут отличаться только отсутствием напряженных e^* , o^* и некоторыми особенностями синтагматического порядка (напр., более свободной дистрибуцией напряженных гласных и слоговых акцентов).